

Meie rahvakoolide minevikust

Eesti vanemad aabitsad

LEMBIT ANDRESEN,
pedagoogikadoktor

Kirjutistesarja esimeses osas (vt. «Horisont» nr. 10 1982) kõnelesime J. A. Komenský keeleõpikust, mis ilmus 17. aastaja keskel, meie rahvahariduse ümberkorraldamise eel. Nüüd pisut lähemalt sellest, kuidas meie maal ja naaberladel aabitsakirjandust välja anti ning mida uut töid kaasa levima hakanud edumeelsed ideed.

Eesti rahvuskultuur arenes aastasadu pärisorjusliku ja rahvusliku rõhumise all. Haridus jäi maarahvale kättesaamatuks, ainult üksikud kõige andekamad eesti noormehed võisid õppida ladinakeelsetes linnakoolides ja välismaa ülikoolides.

Nii kaua, kui lugemisoskuse said selgeks vaid vähesed, ei pööratud selle õpetamise metoodikale erilist tähelepanu. Puudusid ka lastele kohandatud lugemisraamatud. Vanima õppevahendina kasutati puust tahvleid, millele lõigati või maaliti tähestik. Trükikunsti leiutamise järel lisandusid alfabeedile silbid ja palved. Kogu tekst trükiti paberile ja kleebiti seejärel laudtahvli ühele või mõlemale poolele. Ladina keele õppimisel sai tahvlike kolme esimese tähe järgi nimeks *abcdarium* (TABULAE ABC-DARIAE), emakeelse õpetuse ajal hakati seda nimetama **ABC tahvliks**. Laudseid ABC tahvleid kasutati kogu Euroopas. See õppevahend on tänapäeval suureks harulduseks, Eestis kasutatuid pole säilinud ainsatki.

Abcdariumi trükkimiseks piisas trükitüüpide paarist-kolmest komplektist. Teadaolevalt leidsid neid ka Tallinnas ja küllap paljundasid Eesti alal tegutsenud raamatukõitjad juba enne trükikodade asutamist ABC tahvleid. Lauale kleebitult kujunes sellest esimene õppevahend kodus ja koolis.

Pärast reformatsiooni võitu 16. sajandi esimesel poolel tekkis vajadus eestikeelsete kirikuraamatute väljaandmise järele. See tähendas eesti kirjakeele sündi ja lugemisoskuse levimist esmajoones eestlastest linnakodanike seas. Eestikeelsete raamatute väljaandmise keskusteks kujunesid Tallinn ja Tartu, mõlemal oli oma kirikuvõim ja erinev kirjakeel.

Kirjaoskamatu rahva hulgas polnud mõistagi võimalik kirikukirjandust levitada. Protestantliku kiriku põhiõpetused koondas Martin Luther katekismusesse. Väike katekismus kirjutati laste jaoks, see sai kooli põhiraamatuks ja tuli pähe õppida. Katekismuse läbivõtmisele koolis eelnes nn. aabitsakursus tähtede tundmise ja veerimisoskuse omandamisega. Hakkasid levima lasteraamatud, mis pidid kergendama lugemise õpetamist ja õppimist. Kõige tuntumaks neist kujunes **ABC raamat**.

Protestantliku kirjasõna ja kooliõpetuse levimine Eestis sai mõju-

tusi Wittenbergi. Eriti tähtsaks tuleb pidada Philipp Melanchthoni mõju meie aabitsakirjanduse tekkimisele. 1524. aastal Wittenbergis trükitud «Handbüchlein» kujunes uut tüüpi laste lugemisõpikuks, mis tõlgiti kõikides protestantlikes riikides rahvakeelde; ta mõjutas kogu luterliku maailma algõpetust. Raamatuke pandi peatselt ka eesti keelde ümber; sealt saabki alguse eesti aabitsa ajalugu. Melanchthon liitis üheks raamatuks varem ABC tahvliel kasutatud tähestiku, silbiharjutused ja katekismusest võetud lugemispalad.

Aabits kooliraamatuna levis 16. sajandi viimasel veerandil juba laialdaselt. Esimene kindlam teade eestikeelsest ABC raamatust pärineb 1575. aastast. Vaesele koolipoisile Michael Slacherile osteti koolimineku hakul 18 killungi eest laudne aabits. Laudseks nimetati raamatukest sellepärast, et see oli kõidetud puust kaante vahele.

Uusi teateid eestikeelse aabitsa kohta leidub Georgius Mölleri (ka Georg Müller) jutlustes. 1605. aastal rääkis Pühavaimu eesti koguduse pastor laste koolitamise vajadusest ja nimetas ABC raamatut esimeseks kooliraamatuks.

Kuna kooliõpetus linnades levis ja Rootsi riik plaanis protestantlikku kirjasõna õpetada ka talupoegadele, anti välja aabitsa uus trükke. Õpikut hakati kõigepealt levitama 1642. aastal Harju- ja Virumaa kihelkondade visiteerimisel. Et raamat ilmus piiskop J. Jheringi algatusel ja trükiti tõenäoliselt Tallinnas, nimetatakse seda Jheringi aabitsaks.

Maarahvas ei tarvitsenud enam katekismust ettelugemise järgi pähe tuupida; alguse sai aabitsaõpetus ja edasi juba iseseisev raamatute lugemine. Esimese õppevahendina ligikaudu sajandi vältel kulus aabits rahva käes ära, tänaseks pole temast säilinud ühtegi eksemplari.

Kui oletada, et Jheringi aabitsa eeskujuks võeti 1638. aastal Upsalas välja antud rootsi-lapikeelne ABC raamat, siis seisib selle esimesel leheküljel (ja ühtlasi tiitel-lehel) tähestik alguses suuremate, hiljem väiksemate tähtedega (kolmes šriftis). Järgnes katekismus, esimesed tekstid suuremas, seejä-

¹ Philipp Melanchthon (1497–1560) – saksa humanist, luterliku reformatsiooni juhte, professor Wittenbergi ülikoolis. Kirjutanud õpikuid, juhtinud õppe-tegevust protestantlikes ülikoolides.

Vanima õppevahendina kasutati puust tahvleid, millele lõigati või maaliti tähestik.

Jheringi aabitsa eeskujuks oli arvatavasti 1638. aastal Upsalas välja antud rootsi-lapikeelne ABC raamat.

Hiljem (trükikunsti leiutamise järel) trükiti tähestik, silbid ja palved paberile, mis kleebiti laudtahvli ühele või mõlemale poolele [ABCDARIAE].

rel keskmises šriftis ja lõpuks tavalises trükikirjas, et harjutada raamatu lugemist. Aabitsas oli 16 lehekülge. Põhjamaal levinud aabitsad sarnanesid kõik formaadilt, trükitehnikalt, sisult ja mahult üksteisega. Upsala trükisest ei erinenud 1629. aastal Stokholmis ilmunud soomekeelne aabits, samasugune oli ka Melichor Winckleri poolt 1649 Kopenhaagenis trükitud taani-keelne raamatuke. 1660. aastal H. Gösekeni koostatud sõnastikus nimetatakse nähtavasti rahvalt kuulnud väljendi järgi raamatukest «essimmenne lapse ramat». Hilisemad sõnastikud ja eestikeelsed raamatud seda väljendit ei kasuta. Aabitsaid käibis Tallinnas mitu, ka saksa, rootsi, soome, ladina keeles. Trükikal Adolph Simoni kirjastuskataloog näitab, et 1672. aastal sai kõiki neid osta ühesuguse hinnaga. Sada eestikeelset eksemplari maksis ühe riigitaalri ja 13 valgerundstükki. Ka Tallinnas väljaantud aabitsad olid standardsed, eestikeelne aabitsaraamat ei erinenud teistest sisult ega mahult.

Eesti raamat oli arenenud lahus rahvast ja tema keelest. Vana aabitsaõpetus võttis kaua aega ja polnud lastele kuigi huvitav. Lugemisele eelnes pikk hääldamistreening ja asjatu täheühendite tuupimine. Arusaamisega lugemisoskuseeni jõuti alles pärast aabitsateksti

meeldejätmist. Öpiku ortograafia jäljendas kujunema hakkavat saksa õigekeelsust.

17. sajandi 70. aastail hakkasid vananenud kooliõpikuid välja tõrjuma J. Å. Komenský raamatud. 1673. aastal pakkus Tallinna trükikal A. Simon müügiks «Orbis sensualium pictus'e» köitmata eksemplare. Liivimaal võttis Komenský ideed esimesena omaks Johan Gezelius. Noore professori huvi pedagoogiliste uuenduste vastu avaldus Tartus juba 1648. aastal, tema toimetusel ilmus Komenský kreeka-ladinakeelne «Janua lingvarum reserata aurea» («Keelte avatud uks»). Raamat ei mõjutanud keeleõpetust mitte ainult ülikoolis, vaid andis eeskuju ka Eesti- ja Liivimaa kooliõpetusele. Kümme-konna Tartu-aasta jooksul õppis Gezelius selgeks eesti keele. Vahepeal Tartust lahkunud professor tuli 1660. aastal Liivimaale superintendendina tagasi. Kaks aastat hiljem andis ta välja lätikeelse katekismuse, 1664 arutati sinodil piibli eesti keelde tõlkimist.

Superintendendina mööda Liivimaa reisides selgusid Gezeliusel vana lugemisõpetuse puudused. Uued ideed küpsesid Riias, kuid teostama jõudis ta neid hakata alles Soomes, Turu läänis. Gezelius oli jõudnud arusaamisele, et lugemaõppimine nõuab liiga palju aega

ning pole mehhaanilise tuupimise tõttu lastele meele järele. Vana meetodi kohta, kus õpetaja ütles tähti ja silpe ees ning lapsed kordasid neid kooris, kirjutas J. Gezelius: «Mõned tähed loetakse ette ja õpilane loeb järele, siis lastakse tal istuda ja lugeda üle... Kuidas saab ta järele lugeda, kui vaevalt mäletabki tähte selle kiiruse juures, millega talle ette loeti.»

Vanale meetodile vastandas Gezelius Komenský soovitatud arusaamisega õppimise, õpetamise meelte ja mõistuse kaudu. Ta oli veendunud, et õpetaja peab kõigepealt aabitsa esimeselt leheküljelt tähed ette näitama ja alles pärast kordamist tuleb «lapsel enesel lugeda, kuni ta on päris kindel... ja siis võib ta hakata silpe kokku lugema». Teksti silbitamine oli uuendus, milleni Gezelius viisid Liivimaal ja Turu läänis saadud kogemused. Oma põhimõtet kasutas ta «Vxi paras Lasten tavara» («Parem laste asi») väljaandmisel 1666. aastal. Lastelugemisraamatu trükkimine äratas tähelepanu kogu Rootsi riigis. Eestit võis mõjutada kõige enam Gezeliusel raamatu aabitsa-osa («ABC kirja»). Raamat ilmus üldse kaheksakümnes trükis ja vähem kui paarikümne aasta pärast sai see eeskujuks uue eesti aabitsa väljaandmisel.